

بررسی اشتقاق کبیر و ارتباط معنایی واژگان آن در فارسی آن کریم

مؤلف:

دکتر قاسم فائز

(استاد دانشگاه تهران)

خدیجه مسرور

سرشناسه	: فائز، قاسم، ۱۳۳۵ -
عنوان و نام پدیدآور	: بررسی اشتقاق کبیر و ارتباط معنایی واژگان آن در قرآن کریم/ مولف قاسم فائز، خدیجه مسرور.
مشخصات نشر	: تهران: برادری، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۳۲۹ ص.
شابک	: ۴۰۰۰۰ ریال 978-600-6790-24-4
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۳۶.
موضوع	: قرآن -- مسائل لغوی -- تحقیق
موضوع	: Qur'an -- Research -- Language, Style --
موضوع	: قرآن -- واژه‌شناسی -- تحقیق
موضوع	: Qur'an -- Research -- *Lexicology --
موضوع	: زبان عربی -- اشتقاق
موضوع	: Arabic language -- Word formation
موضوع	: زبان عربی -- اتباع
موضوع	: Arabic language -- Assimilation
شناسه افزوده	: مسرور، خدیجه، ۱۳۶۰ -
رده بندی کنگره	: BPA۲/۲/۲۰.۴.۱۳۶.۶
رده بندی دیویی	: ۹۷/۱۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۸۵۰۰۴

نام کتاب: بررسی اشتقاق کبیر و ارتباط معنایی واژگان آن در قرآن کریم

مؤلف: دکتر قاسم فائز، خدیجه مسرور

ناشر: انتشارات برادری

نوبت چاپ: اول

تاریخ چاپ: ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۷۹۰-۲۴-۴

قیمت: ۴۰,۰۰۰ تومان

فهرست اجمالی

۱	مقدمه
۳	مراحل کار
۴	فصول کتاب
۵	کلیات تحقیق
۷	بیان مسأله
۷	تعریف موضوع
۷	سؤالات تحقیق
۸	فرضیه‌ها
۸	اهداف
۸	اهمیت و ضرورت
۹	پیشینه تحقیق
۱۰	جنبه‌ی نوآوری
۱۰	روش تحقیق

۱۷۰	۱۶-۱-۲. بغض و غضب
۱۸۰	۱۷-۱-۲. سجب، سبج، حسب، حبس
۲۰۰	۱۸-۱-۲. بحر، برح، حبر، حرب، ربح، رجب
۲۳۴	۱۹-۱-۲. حلم، ملح، محل، لمح، لحم، حمل
۲۶۷	۲-۲. واژگان فاقد ارتباط معنایی آشکار
۲۶۷	۱-۲-۲. حقب و قبح
۲۷۲	۲-۲-۲. ادى و اید
۲۸۱	۲-۲-۲. أسرو رأس
۲۸۸	۲-۲-۴. إفك و كفأ
۲۹۵	نتیجه گیری و پیشنهادها
۲۹۷	نتیجه گیری
۳۰۰	پیشنهادها
۳۰۱	منابع و مآخذ

بهره‌گیری زبان عربی از اشتقاق برای ساخت واژه‌ها در مفاهیمی جدید دارای وسعت و تنوع گسترده‌ای است. اشتقاق نقش مهمی در درک بهتر مفاهیم ایفا می‌کند. از این رو، شناخت واژگان عربی نیازمند تشخیص قواعد اشتقاق و انواع آن دارد.

موضوع تحقیق در این پژوهش از میان انواع اشتقاق، اشتقاق کبیر می‌باشد که بنا بر تعریف ابن جنی عبارت است از وجود جامع و یا ارتباط معنایی بین کلمات ثلاثی با حروف اصلی یکسان و ترتیب مختلف.

این بحث با اشارتهای خلیل بن احمد در معجم العین (که ترتیب کلماتش بر اساس تقالیب مختلف یک ماده بوده) و ابن فارس در سده‌های نخست هجری شروع شده و اندک اندک به یک مسئله لغوی تبدیل شد. ابن جنی به عنوان شاگرد ابن فارس برای اولین بار آن را به صورت یک نظریه معانی و در ضمن بیان مثالهایی، برای اثبات آن تلاش نمود. البته او خود بر عدم رابطه معنایی در همه کلمات، یعنی از اشتقاق اعتراف نموده اما با سخنان خود، دانشمندان را برای یافتن این رابطه معنایی در کلمات دیگر ترغیب می‌نماید.

در سده‌های بعد نوشتن کتابهای لغت اساس همین شیوه ادامه یافت و برخی همانند ابن درید، ازهری، ابن سیده این روش را برگزیدند. برخی از دانشمندان این نظریه را پذیرفته و حتی برخی مانند سکاکی دامنه آن را به کلمات رباعی و حمادی گسترش داده و برخی مانند سیوطی یافتن این ارتباط را تنها برای افراد متخصص میسر دانسته‌اند.

در میان دانشمندان معاصر نیز همین اختلاف مشاهده می‌شود؛ از م. وزعیلاوی اشتقاق

۱. (وإن تجاوزت علی ما احتملته من معنی أعم من ذلك كيفما انتظمت مثل الصور الست للحروف الثلاثة المختلفة من حيث النظم والأربع والعشرين للأربعة والمائة والعشرين للخمسة سمي الاشتقاق الكبير). سکاکی، یوسف بن ابی بکر. مفتاح العلوم، ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه. دوم: ۱۴۰۷ق، ص ۱۵.
۲. (ولا یتنکر مع ذلك أن يكون بين التراكيب المتحدة المادة معنى مشترك بينها هو جنس لأنواع موضوعاتها ولكن التحیل علی ذلك فی جمیع مواد التریکیات کطلب لعنقا، مغرب ولم تحمّل الأوضاع البشریة إلا علی فهم قریبة غیر غامضة علی البدیة فلذلك إن الاشتقاقات البعیدة جدا لا یقبلها المحققون) سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر. المزهر فی علوم اللغة وأنواعها، ج ۱. بیروت: دار الکتب العلمیه، اول: ۱۴۱۸ق، ص ۲۷۶.

کبیر را تایید نموده و برخی مانند ابراهیم انیس آن را نپذیرفته‌اند.^۱

اما نقطه اشتراک بین دو گروه موافقین و مخالفین در عدم بررسی تعداد قابل توجهی از واژگان و مصادیق می‌باشد.

کسانی که این نظریه را پذیرفته‌اند به ذکر یک یا چند مثال بسنده کرده و تلاش چندانی برای اثبات آن ننموده‌اند. به نوعی می‌توان گفت این نوع اشتقاق مورد پی‌مهری علما، ادب قرار گرفته است.

مخالفین نیز معتقدند با وجود گستردگی دامنه واژگان در زبان عربی مسلماً تنها با چند مثالی که این جنی و برخی دیگر ذکر کرده‌اند نمی‌توان این نظریه را اثبات نمود.

حقیقت این است صحت و سقم مباحث این چنینی نیازمند بررسی عملی و پژوهش در مصادیق است با بحثهای ورود و استدلالهای عقلی نمی‌توان پاسخی مناسب ارائه نمود. در این مورد باید با آنچه معانی واژگان را معاینه موجود است و مفاهیم آنها که در متون ادبی و اصیل بکار می‌رود تحقیق لازم صورت گیرد تا سنجش ارتباط معنایی مشخص گردد و نتیجه هر چه باشد؛ مورد پذیرش قرار گیرد.

از این رو پژوهش حاضر گامی در راستای بررسی علمی و مصداقی این نظریه در قرآن که اصیل ترین و مهم ترین متون عرب است؛ می‌باشد.

از آنجا که در کتب معنای دقیق مفردات قرآنی مقدمه‌ای بران فهم و تفسیر صحیح آیات قرآن می‌باشد، اثبات نظریه اشتقاق کبیر، منجر به یافتن جنبه‌های ناشناخته معنایی و مفاهیمی بدیع و عمیق در تفسیر آیات شده و در موارد اختلافی به کمک مفسر آمده و دستیابی به مفهوم صحیح تر را میسر می‌سازد.

۱. (واذا كان ابن جنی، قد استطاع فی عنت و مشقه أن يسوق لنا، للبرهنة علی ما یزعم، بضع مواد من کل مواد اللغة، التي یقال انها فی جمهرة اللغة لابن درید، تصل الی اربعین ألفا و فی معجم لسان العرب تکاد تصل الی ثمانین ألفا، فلیس یکفی مثل هذا القدر الضئیل المتکلف، لإثبات ما یسمى بالاشتقاق الاکبر) انیس، ابراهیم. من اسرار اللغة، قاهره: مکتبه الانجلو المصریه. ششم: ۱۹۷۸م، ص ۶۸.

مراحل کار

این بحث در قرآن مورد بررسی قرار نگرفته و حتی جستجویی برای یافت و ارائه آماری از وجود واژگانی که مطابق با تعریف اشتقاق کبیر باشد؛ در قرآن صورت نگرفته است.

بنابراین برای آگاهی از دامنه این واژگان در قرآن، در گام اول با کمک العین نه جلدی که در برنامه قاموس نور وجود داشت و همچنین برنامه جامع التفاسیر نور و مفردات راغب، آمار واژگان استخراج شد.

برای این مهم، ماده اصلی و تقالیب آن در کتاب العین وارد قسمت جستجوی آیات جامع التفاسیر شد. سپس در صورتیکه واژه‌ای از آن ماده در قرآن به کار رفته بود آیات یاد داشت و برای اطمینان بار دیگر در مفردات راغب و نیز قاموس قرآن قرشی نیز ملاحظه می‌شد.

پس از محاسبه نسبی از کلمات به سبب طولانی بودن مراحل کار تصمیم به تهیه نرم افزاری برای محاسبه دقیق‌تر سریع‌تر گرفته شد با کمک نرم افزار تولید شده آمار کلمات و آیات آن مشخص شد؛ البته برای اعمال بیشتر بار دیگر واژگان با العین و راغب و جامع التفاسیر مطابقت داده شد.

سپس برای یافتن معنای لغوی و دقیق ریشه و واژه‌های به کار رفته از هر ماده به تعداد زیادی از کتابهای لغت مراجعه صورت گرفت. نیز اسوا معنایی هر ریشه با مراجعه به معجم مقاییس اللغة ابن فارس و التحقيق فی کلمات القرآن مصطفی رای هر ریشه تبیین گردید. البته از بررسی معانی و نیز مشتقاتی که در قرآن به کار نرفته، خودداری شد. در مرحله بعد به سبب تاثیر گذاری و اهمیت سیاق آیات در معنای مفردات قرآن، معنای ادعای واژه در قرآن به کمک لغتنامه‌های قرآنی و تفاسیر مورد تحقیق قرار گرفت؛ تفاسیر انتخابی بیشتر ادبی-لغوی سده‌های نخست (به سبب نزدیکی به عصر نزول)، قرآن به قرآن و نیز روایی بودند؛ و هر جا معنای یک واژه در آیات مختلف متفاوت بود یا به عبارتی وجوه مختلفی داشت، به طور جداگانه مورد بررسی قرار می‌گرفت. در مواردی برای درک معنای صحیح تر، آیات قبل و بعد بررسی گردید. هر جا اختلاف در قرائت موجب تغییر در ماده می‌شد انواع قرائات بیان شده و مورد بررسی قرار می‌گرفت.

در صورت نیاز واژگان مورد بررسی صرفی نیز قرار گرفتند تا معنای دقیق آن‌ها روشن شود.

در نهایت وجود و یا عدم ارتباط معنایی بررسی شده و در صورت وجود کلامی از بزرگان و مفسرین در این باره سخنان ذکر و در صورت اثبات ارتباط معنایی، تاثیر آن بر آیه مورد توجه قرار گرفت.

از میان ۵۰ مشتق بررسی شده ۸۲ درصد موارد ارتباط معنایی داشته، ۱۰ درصد موارد، ارتباطی تقریبی و ۸ درصد نیز هیچ گونه ارتباط معنایی یافت نشد.

بدین ترتیب وجود ارتباط معنایی بین این نوع واژگان در قرآن در جامعه آماری بررسی شده، اثبات می‌شود. مواردی که ارتباط معنایی وجود نداشت خللی به نظریه ابن جنی وارد نمی‌کند زیرا او خود اعتراف به عدم شیوع این ارتباط در تمام کلمات می‌باشد.

تا کنون پژوهشی که استوار آن معجمی از لغات مقلوب در قرآن باشد؛ انجام نشده و این پژوهش در راستای رفع این نیاز، انجام پژوهشی است که بستر ساز و راهگشایی برای پژوهشگران در این زمینه باشد.

گستره‌ی این تحقیق در مجال پایان نامه بوده پیشنهاد می‌شود با توجه به اهمیت این بحث که ناظر به معنای مفردات قرآن است بررسی کلمات به طور کامل صورت گیرد تا بهره‌ی لازم در مباحث تفسیری حاصل آید.

فصول کتاب

فصل اول این کتاب دارای دو بخش است:

در بخش اول به بررسی مفاهیم مفردات، اشتقاق و اشتقاق کبیر پرداخته و نظریه دانشمندان در این مورد و نیز تفاوت‌های اشتقاق کبیر و قلب مورد بررسی قرار گرفت. در بخش دوم تاریخچه اشتقاق کبیر و نیز گزارش آمار واژگان اشتقاق کبیر در قرآن بیان گردید.

فصل دوم به معنای لغوی و استعمالی واژگان اشتقاق کبیر به کار رفته در قرآن پرداخته و در نهایت وجود و یا عدم ارتباط معنایی مشتقات به کار رفته از هر ماده در قرآن مورد بررسی قرار گرفت.